

OSOBNOST A POKUS O KLASIFIKACI ŽIVOTNÍHO STY- LU KRIMINÁLNÍHO TOXIKOMANA – II. ČÁST

I. BUDKA, K. NETÍK

Kriminalistický ústav VB, Praha,
ředitel: JUDr. Z. Konrád, CSc.;
Kabinet soudní psychiatrie ILF, Praha,
přednosta: doc. MUDr. J. Gebhart, CSc.

b) Faktorová analýza

Data získaná znalci psychiatriy jsou nehomogenní, extrakcí tří faktorů bylo vyloženo pouze 26 % variance, při zvyšování počtu faktorů stoupala míra vyložené variance pouze nepatrně. Proto uvádíme výsledky pouze pro informaci pod názvem „pokus“.

Faktor 1 – Adaptační kapacita (schopnost) Proměnné	Zátěž
Záškoláctví	0,705
Útěky z domova	0,583
Konflikty v zaměstnání	0,580
Absence v zaměstnání	0,557
Úroveň vzdělání	0,494
Funkční dezorganizace rodiny	0,303

Kladné faktorové skóre – F1+ = snížená adaptační kapacita

Záporné faktorové skóre – F1- = adekvátní

Charakteristika chování popisovaného faktorem:

Zátěž je průvodním jevem sociálního života, doprovází i nejintimnější interpersonální vztahy. Ve výraznější míře se objevuje v těch jeho sférách, které kladou zvýšené nároky na výkon, resp. na motivaci k (dlouhodobému) výkonu. K nejvýznamnějším patří vzdělání a profese. Pro obě sféry je charakteristické hierarchické uspořádání s typickými vztahy nadřízenosti, podřízenosti a rovnocennosti a jim odpovídajícími vzorci chování sebeprosazení, podvolení se a spolupráce. Vzorce chování (a s nimi spjaté role) si člověk do značné míry osvojuje v rodině, přičemž v tomto procesu hraje dosud významnou úlohu figura otce jakožto reprezentanta autority. Jeho porucho-
vost – a v podstatě i celé rodiny – se pak odráží v deformacích zmíněného procesu.

Adaptační kapacita, resp. schopnost vyrovnat se se zátěží se utváří během ontoge-

I. BUDKA, K. NETÍK/ OSOBNOST A POKUS O KLASIFIKACI ŽIVOTNÍHO STYLU KRIMINÁLNÍHO TOXIKOMANA – II. ČÁST

neze (individuálního vývoje) za vzájemné interakce dispozičních a zkušenostních činitelů. Je relativním pojmem – jsou zátěže, s nimiž se vyrovnat nelze. Ty zde nejsou brány v úvahu. Inadekvátní vyrovnávání se se zátěží může mít důsledky převážně pro okolí (např. kriminální agrese), pro jedince samotného (psychosomatické onemocnění) či – nejčastěji – pro obojí.

Faktor 1 naznačuje míru schopnosti vyrovnat se se sociální zátěží. Jejím indikátorem jsou vybrané aspekty edukačního a profesního chování. Na snížení adaptační kapacity ukazují jeho eventuální poruchy. To znamená, že jsou uvažovány pouze behaviorální důsledky snížené adaptační kapacity, nikoli psychosomatické.

Charakteristika chování F1+ :

Schopnost jedince s F1+ vyrovnat se se zátěží je snižená dílem i vlivem negativních zkušeností z rodiny. Projevuje se tendencí k úniku ze zátěžových situací, sníženou, eventuálně chybějící motivací ke školnímu a profesnímu výkonu. Cíle vyžadující systematické a dlouhodobější úsilí jsou pro něj nedostupné. Jde proto cestou nejmenšího odporu. Okolí jej vidí jako neodpovědného a nezdrženlivého. „Žije přítomností“. Snadněji podléhá vlivu okolností. Jeho životní styl postrádá jednotící prvek. Nezvažuje následky svého chování. Droga je pro něj jedním z možných způsobů úniku, relativně snadno dostupným, protože pohodlným.

Sociální chování jedince s F1+ je poruchové již v raných etapách jeho vývoje. Projevuje se neschopností vytvořit stálejší vztahy a vytrvat u dlouhodobějších činností, zvláště když vyžadují zvýšené úsilí. Objeví-li se překážky, má tendenci se vzdát.

Charakteristika chování F1- :

U jedince s F1- nejsou patrné v sociálním chování příznaky snížené adaptační kapacity. Případně potíže s vyrovnáváním se se zátěží může řešit spíše na svůj úkor. Je schopen vyvinout dlouhodobější úsilí, aby dosáhl cíle, který si předsevzal. Nemá zjevnou tendenci k úniku před životními potížemi. Neprojevuje známky nezdrženlivosti. Jeho budoucí sociální selhání ve smyslu kriminality není signalizováno dlouhodobě dopředu.

Charakteristika vzorku z hlediska zastoupení osob s chováním F1+ a F1- :

Chování popsané F1+ se vyskytuje ve zvýšené míře (faktorové skóre vyšší než +0,500) u 57 zkoumaných osob, tj. u 36 % zkoumaného vzorku. Z toho 35 % jedinců vykazuje popsané chování výrazně nadprůměrně (faktorové skóre vyšší než +1,000). 48 osob (31 %) projevuje zvýšené chování popsané F1-, z nich 46 % výrazně nadprůměrně.

Faktor 2 – Sociální orientace Proměnné	Zátěž
Realističnost životního stylu	-0,678
Porucha osobnosti	0,641
Sociální patologie v peristasi	0,565

I. BUDKA, K. NETÍK/ OSOBNOST A POKUS O KLASIFIKACI ŽIVOTNÍHO STYLU KRIMINÁLNÍHO TOXIKOMANA – II. ČÁST

Poruchové vazby na primární skupinu	0,527
Poruchové sebehodnocení	0,442
Rozumové schopnosti	0,334

Kladné faktorové skóre – F2+ = dostředivá sociální orientace

Záporné faktorové skóre – F2- = odstředivá

Charakteristika chování popsaného faktorem:

Charakter interpersonálních vztahů a emočních vazeb je určován základním zaměřením osobnosti, jež může být dostředivé, egocentrické či odstředivé. Egocentrické zaměření se projevuje chováním, jehož cílem je především uspokojení vlastních potřeb, prosazení vlastních zájmů apod. Jedinec s odstředivou orientací je schopen brát ve svém chování ohled na potřeby a zájmy druhých.

Povaha sociální orientace se opět utváří během individuálního vývoje interakcí dispozičních a zkušenostních činitelů. Snížená úroveň vnitřní aktivace je základem chování vyhledávajícího vnější stimulaci. S tímto chováním jedinec „naráží“ na své bezprostřední okolí. Při nedůsledných výchovných přístupech získává zkušenost, že může dosáhnout téměř libovolného cíle, stačí, když bude dostatečně vytrvalý ve svém snažení, bez ohledu na okamžité reakce dospělých (rodičů).

Charakteristika chování F2+ :

Základní sociální orientace jedince s F2+ je dostředivá, egocentrická. Jeho schopnost vytvářet emocionální vazby k lidem ze svého okolí je omezená. Primární emocionální vazbou je vztah k sobě. Vztahy k ostatním se vytvářejí prostřednictvím jejich vztahu k němu, na základě jejich možností a ochoty uspokojovat jeho potřeby.

Za svými cíli jde bez ohledu na následky svého jednání, ať pro něj samotného nebo pro druhé. Svým bezohledným chováním narušuje vztahy v primární, referenční skupině. Dostává se do sociální izolace, kterou kompenzuje orientací na kriminální subkulturu.

Fixovaná zkušenost, že vytčených cílů při dostatečné vytrvalosti lze dosáhnout bez ohledu na reakce okolí, jej činí rezistentním vůči trestu. Nakonec vždy dosáhne svého.

Na tomto základě vyvíjí nepřiměřené vysoké sebehodnocení. Rezignuje-li při překážkách, pak převážně u cílů, které mají pro něj menší význam, byť by byly ostatními pokládány za velmi podstatné, a též proto, aby případné selhání nesnížilo inadekvátně vysoké sebehodnocení.

Emocionální vazby k okolí jsou ploché, nestálé.

Charakteristika chování F2-:

Základní sociální orientace jedince s F2- je odstředivá. Ve svém chování je schopen brát ohled na druhé. Emocionální vazby jsou bohatší, hlubší, stálejší.

Je zakotven ve své primární, referenční skupině, která je s to mu při potížích poskytnout podporu a pomoc. Nemá styk s kriminální subkulturou. Životní obtíže se snaží řešit a využívá přitom svých dobrých rozumových schopností. Jeho sebehodnocení je přiměřené.

I. BUDKA, K. NETÍK/ OSOBNOST A POKUS O KLASIFIKACI ŽIVOTNÍHO STYLU KRIMINÁLNÍHO TOXIKOMANA – II. ČÁST

Charakteristika vzorku z hlediska zastoupení osob s chováním F2+ a F2-:

Chování popsané F2+ se ve zvýšené míře vyskytuje u 62 osob, tj. u 39 % zkoumaného vzorku. Z toho 17 % jedinců vykazuje popsané chování výrazně nadprůměrně. 40 osob projevuje zvýšeně chování popsané F2-, tj. 25 %, z nich 62 % výrazně nadprůměrně.

Faktor 3 – Regulace chování Proměnné	Zátěž
Abúzus drog ve skupině	0,558
První zneužití návykové látky ve skupině	0,534
Úroveň vzdělání	0,410
Věk v době prvního kontaktu s VB	0,380
Záškoláctví	0,322

Kladné faktorové skóre – F3+ = heteronomní regulace chování
Záporné faktorové skóre – F2- = autonomní

Charakteristika chování popisovaného faktorem:

Lidské chování je řízeno regulačním systémem osobnosti. Důležité místo v něm zaujímá subsystém interiorizovaných (zvnitřněných) společenských norem a pravidel.

Proces interiorizace společenských pravidel a norem a jejich integrace do osobnostního řídicího systému probíhá na základě sociálního učení. Jeho výsledky jsou určeny nejen sociální zkušeností, ale i předpoklady k učení. Je jedním z významných aspektů procesu socializace.

Účinná regulace chování – zvláště sociálního – je možná jen za předpokladu zformování skutečného systému pravidel a norem. Fragmentárnost systému ji vylučuje, neboť chybí jednotlicí prvek, „kompas“ orientující jedince i v nových, složitých sociálních situacích.

Uvedený regulační subsystém je základem morální autonomie. Dává jedinci též „sílu“ odolat tlaku skupiny s deviantními normami, chovat se konzistentně i v měnících se životních podmínkách. Má úzký vztah k individuální hierarchii a tím k motivaci chování.

Charakteristika chování F3+:

Jedinec F3+ nemá adekvátně interiorizovaný subsystém společenských norem a pravidel. Ten má povahu spíše fragmentární a není často integrovaný do řídicího systému osobnosti, tzn. že společenské normy a pravidla nemají pro subjekt motivující povahu (valenci). Regulace jedincova chování je heteronomní, závislá na vnějších okolnostech, často na mínění druhých, členů referenční sociální skupiny. Všeobecné kulturní hodnoty ho nemotivují, nedokončuje vzdělání, profesní příprava zcela chybí, v relativně raném věku se dostává do kontaktu s bezpečnostními orgány ať pro kriminální nebo toxikomanické chování.

I. BUDKA, K. NETÍK/ OSOBNOST A POKUS O KLASIFIKACI ŽIVOTNÍHO STYLU KRIMINÁLNÍHO TOXIKOMANA – II. ČÁST

Je závislý na své referenční skupině, jež má sociálně deviantní charakter. V partě se seznamuje s drogou, v partě jí též zneužívá. Přejímá toxikomanskou ideologii. Obvykle trvale zůstává na okraji společnosti, v úzkém kontaktu s kriminální subkulturou. Je defektně socializovaný.

Charakteristika chování F3–:

Jedinec F3– má vcelku adekvátně interiorizovaný subsystém sociálních norem a pravidel. Ten má povahu systému a bývá integrovaný do řídicího systému osobnosti. Sociální normy a pravidla, jež jej motivují, však nemusí být v souladu s normami a pravidly celospolečenskými. Regulace jedince chování je autonomní, spíše nezávislá na vnějších okolnostech. Má dokončené základní vzdělání, je alespoň vyučený, do kontaktu s bezpečnostními orgány se dostává relativně pozdě, po dosažení zletilosti. Preferuje samotářský způsob abúzu drog.

Může být adekvátně nebo deviantně socializovaný.

Charakteristika vzorku z hlediska zastoupení osob s chováním F3+ a F3–:

Chování F3+ se ve zvýšené míře vyskytuje u 50 osob, tj. u 32 % zkoumaného vzorku. Z toho 24 % jedinců vykazuje popsané chování výrazně nadprůměrně. 38 osob projevuje zvýšené chování F3–, tj. 24 % vzorku, z nich 48 % zjevně nadprůměrně.

Životní styly kriminálních toxikomanů

Výše zmíněné vzorce chování (F1, F2, F3) odvozené faktorovou analýzou z anamnestických dat vytvářejí, – vzhledem ke své relativní trvalosti – základ pro stanovení typických životních stylů kriminálních toxikomanů.

Neodpovědný nestálý životní styl – charakteristický vysokou proměnlivostí osobních orientací a interpersonálních vztahů. Nízká odolnost vůči zátěži a neschopnost vyvinout dlouhodobější úsilí pro dosažení cíle způsobují obecnou nemotivovanost zvláště ve vztahu k všeobecně uznávaným a skutečným hodnotám (např. pevným a harmonickým interpersonálním vztahům, vzdělání apod.). Vyhledávání příjemných, libých stavů a vyhýbání se nepříjemným je typickým motivačním vzorcem takových jedinců.

Orientace na přítomnost naznačuje výraznou nezralost osobnosti. Neodpovědný, nestálý životní styl se odvíjí z převahy F1+ vzorce chování. Droga do tohoto životního stylu zcela logicky zapadá.

Egocentrický, bezohledný životní styl charakteristický relativní pevností osobní orientace (na vlastní osobnost) a nestálostí interpersonálních vztahů. Tato nestálost se odvíjí z instrumentálního poměru k okolí. Lidé jsou pouze prostředkem k dosažení cíle. Přátelé jsou okamžitě odvrženi, pokud nejsou s to něco poskytnout.

Takový životní styl je charakteristický pro kriminální subkulturou. Pokud je součástí egocentrického životního stylu droga, pak spíše sekundárně, jako symptom základní poruchy. Návyková látka by měla sloužit jako prostředek k uspokojení potřeby stimulační. Ve zvýšené míře by se mezi jedinci s egocentrickým, bezohledným životním stylem mohli objevovat distributoři a výrobci drog.

Životní styl tohoto typu vzniká na základě F2+ vzorce chování.

Úpadkový, deprivovaný životní styl – charakteristický chyběním osobní orientace a pevností interpersonálních vztahů. Ta však má povahu závislosti na referenční skupině. Jedinec s tímto životním stylem se rychle a snadno identifikuje s normami sociálně deviantní skupiny. Droga je jedním z činitelů, které jej drží v partě. Nemá náhled na svoji závislost ani na skupině, ani na droze. Postupně ztrácí všechny hodnotnější osobní vazby a protože nemá životní cíle, jeho osobnost degraduje. Stává se typickým marginálním jedincem.

Úpadkový, deprivovaný životní styl se odvíjí od převahy F3+ chování.

Všechny tři popsané elementární životní styly kriminálních toxikomanů jsou výrazně sociálně deviantní. Alespoň jeden z nich je typický pro 115 osob zkoumaného vzorku, tj. pro 74 %. Ve velmi výrazné míře jej projevuje 34 % osob.

V čisté podobě se každý z uvedených životních stylů vyskytuje jen v menší míře. V realitě se kombinují, vždy však lze nalézt dominující vzorec chování.

Závěry

Sociálně deviantní vývoj kriminálních toxikomanů se projevuje již od školního věku mnohočetnými poruchami – záškoláctvím, útoky z domova, prvními kontakty s VB přetrvávajícími do dospělosti, především v profesní sféře (absence, konflikty). V pozadí těchto poruch lze nepochybně nalézt sníženou odolnost vůči zátěži projevující se rezignací před životními obtížemi.

Deviantní sociální vývoj je určován, ale také určuje, poruchovým vývojem osobnosti. Opakované selhávání jedinců s nižší úrovní rozumových schopností při uspokojování základních i psychických potřeb vede k poruchám sebehodnocení a jejich vlivem k maladaptivnímu chování, jež narušuje interpersonální vztahy, především v primární, referenční skupině. Výsledkem je nerealistický životní styl jenž lze chápat jako globální ukazatel adaptivity sociálního chování. Jedinec se postupně dostává do sociální izolace ve své primární skupině. Izolaci řeší vazbou na kriminální subkulturu, resp. na sociální skupinu s deviantními sociálními normami, která – na základě podobnosti – je schopna jeho maladaptivní chování akceptovat a poskytnout mu chybějící uznání.

Pod vlivem kriminální subkultury se u určité skupiny kriminálních toxikomanů začíná – relativně záhy, často před dosažením zletlosti – vlastní kriminální kariéra. Zde se jedinec též obvykle dostává do prvního kontaktu s drogou, ať alkoholem nebo jinou návykovou látkou. Kombinace alkoholu a nealkoholové drogy je u zkoumaného souboru typická spíše pro jedince s nižšími rozumovými schopnostmi.

Relativně velká část kriminálních toxikomanů začíná s abúzem drog v partě (2/3 zkoumaného souboru). Skupina vrstevníků je i významným činitelem, který abúzus drog u jedince udržuje.

Rychlost přechodu od příležitostného k návykovému, pravidelnému abúzu drogy závisí u kriminálních toxikomanů – mimo jiné – na subjektivním významu drogy a skupině, která její abúzus reprezentuje a na typické konstelaci strukturálních a dynamických charakteristik osobnosti jakými jsou neodpovědnost, tendence porušovat sociální normy, potřeba sociálního uznání a dráždivé stimuly. Změnu vlastní osobnosti vlivem abúzu drog udávají (vnímají) spíše ti, kteří zneužívají drogy o samotě, bez účasti party. To může být způsobeno absencí specifické toxikomanské ideologie.

Na základě faktorové analýzy bylo popsáno šest elementárních vzorců chování, které se zakládají na zjištěných charakteristikách osobnosti; na adaptační kapacitě, sociální orientaci a regulaci chování. Tři ze vzorců chování pak umožnily vyvodit tři hy-

I. BUDKA, K. NETÍK/ OSOBNOST A POKUS O KLASIFIKACI ŽIVOTNÍHO STYLU KRIMINÁLNÍHO TOXIKOMANA – II. ČÁST

potetické životní styly kriminálních toxikomanů: neodpovědný, nestálý; egocentrický, bezohledný a úpadkový, depravovaný. Téměř tři čtvrtiny (74 %) zkoumaných kriminálních toxikomanů projevují alespoň jeden z popsaných životních stylů. Všechny styly jsou výrazně sociálně deviantní.

Nelze přehlédnout významný vliv sociálního prostředí na vznik a rozvoj návykového chování. Na tomto poznatku by měla být založena účinná a komplexní terapie kriminálních toxikomanů, jejímž cílem by mělo být – vedle rekonstrukce osobnosti – vytržení jedince ze sociálních vazeb, jež udržují, eventuálně posilují návykové chování a náhrada toxikomanské ideologie sociálně přijatelným systémem motivací.

To předpokládá: poznat systém toxikomanských racionalizací (ideologií); najít vhodné a pro „cílové“ skupiny mládeže přijatelné, resp. přitažlivé systémy motivací; identifikovat ohrožené skupiny mládeže; disponovat odborníky znalými problematiky kriminality, toxikomanie a působení na skupiny a vybavit je strategiemi a konkrétními technikami intervence.

LITERATURA

- Budka, I. – Netík, K.:* Poznátky z výzkumu toxikomanie v ČSR, *Protialkohol Obz*, 24, 1989, 6, str. 345 – 352
- Doren, D. M.:* *Understanding and Treating the Psychopath*. J. Wiley and Sons, New York, 1987, 367 str.
- Walters, G. D. – White, T. W.:* *The Thinking Criminal: A Cognitive Model of Lifestyle Criminality*. *Crim Justice Res Bull*, 4, 1989, 4, str. 182 – 201

Do redakcie prišlo dňa: 8. 3. 1990

Adresa autora: PhDr. I. Budka, Zárubová 494/26, 142 00 Praha 4 – Lhotka
